

FÂRÂBÎ'NİN EL- HALÂ' YAZISI ÜZERİNE BİR DENEME AN ESSAY ON FÂRÂBÎ'S WRITING OF AL-HALÂ'

2016 • SAYI: 1 • SAYFA 181-186

HATİCE KIRMACI
ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ
ANKARA Ü. İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

This essay is dealing with al-Fârâbî's writing on al-Ḥalâ. According to al-Fârâbî, «empty space containing absolutely nothing is al-ḥalâ». In this essay, we use the word “vacuum” with a sense close to al-ḥalâ. In this context, what al-Fârâbî means by “thing” is a central question because different meanings are likely to lead us to different results. For example, is the “measurement of the space” a thing? Or may the reducing of a space to a point be accepted as al-ḥalâ? The absolute vacuum has never been apparently observed. Nevertheless during the entire known history of thinking, we can say that absolute vacuum has played a catalytic role in movements of mind and the outside world. If vacuum has an ontological state, it is because vacuum is a sign of being.

Keywords: al-Fârâbî, al-Ḥalâ, Vacuum, Being, Thing, Space, Matter

ÖZ

Çalışmamız Fârâbî'nin el-Ḥalâ' adlı yazısı üzerine bir denemedir. Fârâbî, el-ḥalâ' kelimesini içinde katıyken hiçbir şey bulunmayan boş mekân anlamında kullanır. Bu yazıda “boşluk” kelimesini Fârâbî'nin el-ḥalâ' kelimesiyle yakın anlamda kullanmaktayız.

Bu çerçevede Fârâbî'nin “şey”den ne kastettiği merkezi bir soru olarak karşımızda duruyor zira “şey”in farklı anlamları meseleyi farklı sonuçlara götürebilmektedir. Söz gelimi mekânın ölçüsü bir şey midir? Ya da bir noktaya indirgenen bir mekân ḥalâ' olarak kabul edilebilir mi? Mutlak boşluk, zahiren hiç müşahede edilmemiştir ama neredeyse bilinen tüm düşünce tarihindeki dış dünya ile zihinsel dünyadaki hareketliliklerde, deyim yerindeyse, katalizör rolü oynamıştır. Şayet boşluk ontolojik bir statüye sahipse, bu statüyü varlığa işaret etmesi sayesinde kazandığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: el-Fârâbî, el-Ḥalâ', Boşluk, Varlık, Şey, Mekân, Madde

Giriş

Nesneleri bir arada tutan nedir? Nesne kümesinin öğelerini gözden geçirirsek elbette bu sorunun çeşitli cevaplarının olduğunu fark edeceğiz. Söz gelimi insan bedenini yeryüzünde tutanın -indirgeyici bir cevap olsa da- yer çekimi olduğu söylenebilir. Su molekülündeki oksijen ve iki hidrojen atomlarını birbirlerine bağlayan, onların aralarındaki kimyasal bağlardır. Nesnelere arasındaki bağların farklı ve çeşitli olabileceği gibi, söz konusu bağların olmaması da çeşitlilik arz edebileceği düşünülebilir. Bu denemede Fârâbî'nin el-halâ' eserinden ne anladığımızı ve bu eserin bizde hangi fikirleri uyandırdığını sunmaya çalışacağız. Bu denemede kullanacağımız temel kaynak Fârâbî'nin el-halâ' üzerine olan yazısıdır. Anlatımızda yer yer kullanacağımız "boşluk" kelimesini Fârâbî'nin el-halâ' kelimesiyle yakın anlamda kullanmakla sınırlandıracağız. Fârâbî el-halâ' adlı yazısında, mezkûr kelimeyi şöyle tanımlamaktadır:

"İçinde katıyyen hiçbir şey bulunmayan boş mekân halâ'dır."¹

Boşluk fikri, her ne kadar insanlık tarihinde daha öncelardan düşünülmüş olsa da meselenin Antik Yunan'da vuku bulan tartışmaların merkezinde olduğu tespit edilmiştir. Parmenides, âlemin (monde) dolu ve durağan olduğunu, dışının ise var olmayanlardan ibaret olduğunu savunur. Nitekim onun tek Varlık'ı kabul etmesi, boşluk fikrini reddetmesiyle tutarlı görünmektedir. Atomistler atomların sonsuz bir boşlukta yüzdüklerini savunmuşlar. Platon için ise boşluğun olması ya da olmamasından bahsetmek dahi anlamsızdır.² Platon ve özellikle de Aristoteles, devininim/hareketin gerçekliği adına, boşluk fikrini reddetmişlerdir. Aristoteles'in, hem boşluğun reddi hem

¹ Ebû Nasr el-Fârâbî , *Ebû Nasr il-Fârâbî'nin Halâ' Üzerine Makalesi*, çev. Necati Lugal ve Aydın Sayılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 4.

² Armand Le Noxaïc, *Les métamorphoses du vide*, Édition Belin Pour la Science, Paris 2004, s. 17.

de devinim gerçeğini bir arada izah etmesi, onun dairesel dolayısıyla sınırsız bir dünya tasavvuruyla³ yakından alakalıdır. Orta Çağ'daki genel tavır ise, teolojik kaygılardan dolayı boşluk fikrini kabul etmemeye yöneliktir.

Fârâbî'nin el-Halâ' Adlı Yazısı

Filozof ilk olarak el-*halâ*'nın mevcudiyetini kabul edenleri eleştirenlerin deney, gözlem ve çıkarımlarını betimlemekle makalesine başlar: Gül şişesine benzer bir şişenin içindeki havanın üçte biri emilse, sonra o şişe suya daldırılırsa su, şişenin üçte bir kısmına girer. Bazılarının yaptığı istidlâlin tersine Fârâbî'ye göre şişenin üçte bir kısmında *halâ*'nın olduğu sonucuna varmak isabetli değildir.⁴ Daha doğrusu, bu kişilerin yaptıkları bu çıkarım zorunlu bir çıkarım değildir. Fârâbî'ye göre bu kişiler, gerçekten "Bir şeyden zarûrî olarak çıkan sonuç ile çıkması sadece zâhirî olarak zarûrî olanı birbirinden ayırt edemezler."⁵ Ona göre bu kişilerin gözlemleri doğru, fakat çıkarımları yanlıştır. Fârâbî'ye göre onlar, müşahade edilenden çıkarılacak zarûrî ve zarûrî olmayan sonuçları ayırt edemez; zarûrî olanların, hangi bakım, hangi suret ve hangi sebepten dolayı zarûrî olduğunu bilmezler.⁶

Fârâbî'nin şişenin üçte bir kısmında *halâ* (boşluk)'nın olduğunu reddetmesi bize isabetli görünmektedir. Nitekim daha önce, bir maddeyi kabul eden bir ortamda *halâ*'nın olması bize de yersiz görünmektedir. Zira o ortam zamanın bir diliminde maddeyi barındırmış bulunmaktadır. Hiçbir zaman diliminde maddeyi barındırmamış bir mekân belki *halâ*' olmaya aday olabilirdi.

Fârâbî, aynı deneyden hareket eder ve havayla dolu şişenin havasının üçte birinin emilerek çıkarıldığını ve havadan boşalmış olan bu kısmın şişenin dip kısmında olduğunu farz eder. Filozofa göre, havası boşalmış kısmın bir uzunluk, genişlik ve derinliğe sahip olduğu açıktır. Bunu şöyle izah eder: Üçte birinin havasının boşalmış olduğu ve bütünüyle dış kısmı suya batırılmış olan şişenin ağzı açılırsa, su cüzleri o şişeye girmeye başlar ve su denge pozisyonunu bulana dek şişenin içerisinde bir mesafe kat eder. Üç boyutlu bir akışkan olan su, bazıları tarafından boş olduğu iddia edilen yerlerden geçerek çıkan havanın yerini işgal eder. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre, çıkan havanın yerine geçen ve süratle yerini suya veren bilinmez cisim de üç boyutlu bir cisimdir.⁷ Fârâbî bu cismin, bir uzunluğu, eni ve derinliği olan üç boyutlu bir hacim olduğunu bildirir. Bu cisim en azından

³ Le Noxaïc, *a.g.e.*, s. 19.

⁴ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁵ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 5.

⁶ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 5.

⁷ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 6.

üç boyutlu bir mekândır.⁸ Bununla birlikte şişe, tutulursa güneş ışınları üç boyutlu mekâna nüfuz edip düşebilmektedir.⁹ Bu durumu bir lazer ışığının şişeden geçerken kırılmalarını ölçerek de fark edebiliriz.

Böylece Fârâbî meseleyi bir adım daha ileri götürmüş olur. Ona göre boş mekân bile hâlâ değildir. Bu çerçevede Fârâbî'ye şu soruyu yöneltebiliriz: Aynı deneyi zihnimizde tasavvur etsek ve içinde hava dahi bulunmayan şişeye ne su ne güneş ışını bile sızmadığını bir mekânı tasavvur etsek, bu mekânın yukarıdaki gözlemlenen diğer mekâna göre durumu ne olurdu? Elbette bu alan da hâlâ' olmaz diyebilirdi zira zihnimdeki mekânda bile bir uzunluk, bir genişlik ve bir derinlikle temsil edilen bir ölçü fikri mevcuttur.¹⁰

Öte yandan Fârâbî, cismin büyüme ve küçülmesi ile sıcaklığı ve soğuklu arasında şöyle bir analogi kurar:

“Bir cismin büyüme veya küçülmesi, başka cisimlerle karışma neticesi olarak, sıcak veya soğuk cisimlerin sıcaklıklarının soğumasına veya soğukluklarının ısınmasına, yani bu suretle, sıcaklık veya soğukluk sahibi bir cismin ayrılması ile sıcaklık veya soğukluk sahibi bir cismin ayrılması ile sıcaklık veya soğukluğun azalmasına benzer.”¹¹

Bir başka ifadeyle, şişedeki havanın üçte birinin boşaltılmasıyla, şişedeki basınç azalır ve dolayısıyla cismin hacmi artar. Fârâbî'ye göre, hava öyle bir cisimdir ki, kendisine bir cisim ilave edilmeden hacmi artabileceği gibi birleştiği bir cisim kendisinden çıkarılmadan da hacmi küçülebilir.¹² Dolayısıyla havanın hacmi değişkendir. Söz gelimi sabit bir ısıda basınç azalırsa cismin hacmi artmakta, basınç arttıkça cismin hacmi küçülmektedir. Zira basınç, sıcaklık ve hacim belirli koşullarda birbirlerine bağlı olan bir üçlüdür.¹³ Şişenin boşaltılan kısmında şu gerçekleşmiş olabilir: Fârâbî'nin betimlediği deney ortamında sıcaklık sabit olduğundan dolayı, emilen havadan dolayı, şişenin üçte bir kısmındaki hava, şişeden dolayı sınırlandırıldığı için bir basınç düşüklüğüne uğramış ve bu sebepten dolayı hacmi büyümüş ve yine şişenin tüm hacmini düşük basınçta olan hava kaplamıştır.¹⁴ Bir başka ifadeyle, havayı oluşturan moleküllerin arasındaki mesafeler büyümüştür. Böylece şişe içindeki emilen hava tabii durumundan çıkmış ve

⁸ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 6.

⁹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁰ Fârâbî içinde katıyyen bir “şey” bulunmayan bir mekâna hâlâ' demişti. “ölçü” ya da mekânı oluşturan mesafe dahi bir “şey” olarak yorumlanabileceğini göz önünde bulundurarak ölçülü ya da bir noktaya indirgenemeyen bir mekânın hâlâ' olmaması kanaatimizce ihtimal dâhilindedir.

¹¹ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 12.

¹² Fârâbî, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹³ Burada mükemmel gazlar durumundaki Boyle-Mariotte kanunundan esinleniyoruz.

¹⁴ Fârâbî'ye göre havanın hacmi artınca her yönden artar.

daha düşük bir basınca cebredilmiştir/zorlanmıştır.

“Boşaltılan” havanın yanında hangi cisim varsa, o cisim boşaltılan yeri işgal eder; -bu durumda- hava veya su. Şişe emilmeden önce, tüm hava tabii hacminde olduğundan suya yer vermiyordu. Oysa şişedeki havanın bir kısmı emilince hava cebrî hâle gelmiş ve suyu görünce tabii hacmine dönmüş ve yerini suya bırakmıştır. Ayrıca Fârâbî, havanın ne kadar küçük bir hacimde olup ne kadar büyük bir hacme cebredilirse, ilk hacmine dönüşünün o kadar hızlı olduğunu belirterek¹⁵ cismin çekilme gücü ile hacim değişimi arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. Burada şu hususun altını çizmek isteriz: Su, havanın tabii hacmine dönmesini sağlamak için yer değiştirerek havanın tabii durumuna dönmesine âdeta rıza göstermiştir.

Sonuç

Fârâbî bu deneyden yola çıkarak, deneyde hâlâ'nın mevcut olduğu fikrini böylece reddetmiş olur. Kanımızca Fârâbî bu konuda haklıdır. Fârâbî'yi bu eleştirisinde haklı buluyoruz, çünkü boşluğun, daha doğrusu basınç düşüklüğünün aşamaları vardır. Örneğin yeryüzündeki basınç bir atmosfer olarak kabul edilirse bu basınçta olan sabit bir hacimden hava boşaltılırsa, o hacmin basıncı nispeten düştüğü gözlemlenebilir. Buna ilişkin olarak, fizik deneylerinde kullanılan boşluk tekniklerinde de “ilerlemiş boşluk” tarzında nispî boşluklardan bahsedilmiş mutlak boşluk elde edilmemiştir. Nispî boşluk, bir basınç düşüklüğüne tekabül eder ve basınç biriminden biriyle ifade edilir. Basınç ne kadar küçülürse, o derecede boşluğa yaklaşılr. Dolayısıyla duyulur dünyada mutlak boşluk elde edilmez ama ona yaklaşılr. Nitekim mutlak boşluğu ölçmekle, kendisini ortaya çıkaracağımızı sanmak beyhude bir çaba olarak görünmektedir. Zira mutlak boşluğu ölçmek dahi gerçekliğin tüm karmaşıklığını anlamak gibi çetin bir mesele olarak görülür.

Çağımızın bir bilimi olan kuantum fiziğinde dahi boşluk, sistemin en düşük enerji durumu olarak tanımlanması, her ne kadar kuantum biliminin sonuçları maddenin ontolojisi olarak kabul edilmeyip epistemik olsa da, Fârâbî'nin görüşünü desteklemektedir.

Fârâbî bu eserinde hâlâ'nın mevcut olmadığına dair okuyucuyu ikna etmeye çalışmıştır. Bizim bu konu hakkındaki kanaatimiz şudur: Fârâbî el-hâlâ' tanımında “şey”i mekândan ayırsa da, betimlediği deneyde mekânı dahi bir “şey” olarak görebilmekte ve böylece el-hâlâ'yı reddetmektedir. Bu çerçevede el-hâlâ'nın bir anlamı da iki madde/fikir ya da en genel olarak iki varolan arasındaki mesafesizliktir. el-Halâ'nın sırf bu anlamıyla bile varolanları birleştirmiş oluyoruz. Şayet boşluk en az iki varolan arasındaki sonsuz kopukluk olsaydı bu durumda dünya birbirinden ayrıklıktır.

¹⁵ Fârâbî, *a.g.e.*, s. 15.

unsur ve fikirlerden oluşan yaşanmaz bir dünya olurdu. Ama hiçbir nesneye bağlı olmayan bir nesne, ya da hiçbir fikre bağlı olmayan bir fikir tahayyül edebiliriz. Lakin böyle bir nesne ya da fikri düşünmemiz bile, onları kendi düşüncemize bağlamak için yeterli olmakta ve boşluğa imkân sağlamamaktadır.

O hâlde maddesel ve maddesel olmayan boşluk fark edildiği an kaybolan, ama -her ne kadar bir referansına şahitlik edilmemiş ise de- Bir'i çoktan ayırmadan ayırır gösteren, temaşa edilen âlemdeki çeşitliliğin arka planındaki teklîğe işaret eden ve en önemlisi, Varlık'ı fark etmemizi sağlayan bir " "dir/değildir.

Kaynakça

el-Fârâbî, *Ebû Nasr il-Fârâbî'nin Halâ' Üzerine Makalesi*, çev. Necati Lugal ve Aydın Sayılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

Le Noxaïc, Armand, *Les métamorphoses du vide*, Édition Belin Pour la Science, Paris 2004.